

היש לגרמניה "דרך מיוחדת"? - הדימוי של ההיסטוריה הגרמנית בספרי הלימוד החדשים בישראל (1990-2000)

העשור האחרון של המאה העשרים וראשיתו של המילניום החדש חוללו שינויים מרחיקי לכת בתחומי חיים רבים. תכניות הלימודים וספרי הלימוד נחשבים בדרך כלל לתחום שהשינויים מגיעים אליו באיחור רב ובקצב אטי. "מחקר המקרה" הגרמני יאפשר לבדוק את הדבר, וזאת מתוך השוואה עם ספרי הלימוד משנים קודמות.

תחילה, כמה הערות מקדימות, והצגת השאלות המרכזיות שיידונו להלן:

א. שוק ספרי הלימוד בישראל, שהיה נתון בעבר הרחוק בשליטתו ובהכוננתו הבלעדית של משרד החינוך, הפך בשלהי המאה העשרים, ובעיקר בעשור האחרון שלה, לשוק חופשי ופתוח. בכתיבת הספרים עוסקים גופים ומוסדות שונים המתחרים זה בזה, ואף מעסיקים כותבים עצמאיים (האגף לתכניות לימודים במשרד החינוך, מרכז שז"ר, המרכז לטכנולוגיה חינוכית, הוצאות ספרים – ספרי, מעלות, רכס וכדו'). על מנת להצליח במכירת ספרים בשוק תחרותי כזה, חל שיפור רב בעיצוב הגרפי ובאסתטיקה שלהם בהשוואה לשנים עברו. הגיוון הרב של הספרים ויותר מכך של כותביהם, מעלה את השאלה: האם אנשי אקדמיה, קרי היסטוריונים, מתייחסים להיסטוריה בכלל, ולגרמניה בפרט, באופן שונה ממורים ותיקים ואנשי משרד החינוך המתמחים בדיקטיקה. אפשר למשל לטעון שאנשי האקדמיה, החשופים לאקלים האינטלקטואלי הפוסט מודרני, יכתבו בצורה נועזת וביקורתית, הנוטה אף לרוויזיוניזם ולשיפוטים ערכיים גלויים, לעומת אנשי הדיקטיקה שייטו יותר לכתיבה זהירה ושמרנית – פוזיטיביסטית. אל ההיפותזה הזאת ננסה להתייחס בהמשך הדברים.

---

* הד"ר דורון נידרלנד ראש החוג להיסטוריה ולימודי יהדות במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין. תחומי המחקר הם היסטוריה של יהודי גרמניה בעת החדשה וניתוח ביקורתי של ספרי לימוד בהיסטוריה.

ב. תכנית הלימודים החדשה בהיסטוריה, שהייתה למחייבת משנת תשס"א, משלבת פרקים מתולדות ישראל ומתולדות העמים "ומנסה להתגבר על ההפרדה שבין היסטוריה 'כללית' והיסטוריה 'יהודית'" (תכנית הלימודים בהיסטוריה לכיתות ו-ט', עמ' 5). החידוש הוא בכך שבמסגרת אותה יחידת לימוד שעליה נבחנו התלמידים, הם לומדים מזה ומזה. עם זאת, האינטגרציה אינה שלמה. הן בתכנית הלימודים עצמה הן בספרי הלימוד, הפרקים העוסקים בהיסטוריה כללית ויהודית נפרדים, ולתלמיד קשה לזהות את יחסי הגומלין ביניהם. בציבוריות הישראלית מתעוררת תדיר, והדבר קשור גם לחילופי השלטון, השאלה מה להדגיש, את ההיסטוריה היהודית או הכללית? מכל מקום, ברור שהזמן המוקדש בבתי הספר לתולדות העמים, וגרמניה בתוכם, מוגבל מראש.

ג. בספרי הלימוד הישנים הושם דגש רב על לימוד ההיסטוריה הפוליטית והרעיונית. במסגרת זו נידונו בהרחבה תנועות לאומיות פרייקולריסטיות. לעומת זאת, בתכנית הלימודים החדשה ובספרי הלימוד הכתובים על פיה תופסים מקום רחב תהליכים כלכליים-חברתיים, חיי יום-יום (every day life), התפתחויות מדעיות וטכנולוגיות ושינויים בתרבות העילית והעממית. בד בבד מתבלטת ההתייחסות לתופעות אוניברסליות וכלל אנושיות המאפיינות את "תרבות המערב" במאות ה-19 וה-20, והדבר בא כמובן לידי ביטוי גם בכותרות הפרקים בספרי הלימוד: "דמוקרטיה במבחן", "המעצמות הגדולות", "ארצות הדמוקרטיה המערבית", "חיים שכאלה - המעמד הבורגני באירופה", "עולם במלחמה קרה", "המגמות לאיחוד אירופה", "בורגנות ופרולטרון, ומה שביניהם", "תרבות טוטליטארית", וכד'. האם במסגרת ראייה אוניברסליסטית של הציוויליזציה המערבית ניתן עדיין להתייחס להיסטוריה הגרמנית כאל "דרך מיוחדת"?

ד. בספרי הלימוד הישנים יותר מתוארת לרוב ההיסטוריה הגרמנית, בעקבות השואה, כתהליך לינארי, בעל אופי שלילי, ששיאו עליית הנאציזם והשואה. גישה זו המוכרת כתזה "מביסמארק להיטלר" מדגישה את המיליטריזם הפרוסי, הקשיחות והנחישות של ביסמארק "קאנצלר הברזל", הלאומנות האימפריאליסטית בגרמניה הקיסרית, והיא רואה ברפובליקת ווימאר מעין מסדרון שהוביל לעליית הנאציזם, ולא תקופה העומדת בפני עצמה. בהשפעתה אין לומדים גם את תולדות גרמניה שלאחר 1945 (אלדר, יפה 1991; שחר 1992, ליפשיץ 1987).

ה. ציוני הדרך המרכזיים בהיסטוריה הגרמנית החדשה הם: הרייך השני ומלחמת העולם הראשונה; הסדרי השלום (בעקבות המלחמה) ורפובליקת ווימאר; עליית המשטר הנאצי ומדיניותו; גרמניה שלאחר 1945.

הרייך השני ומלחמת העולם הראשונה

בספר "משמרנות לקדמה" (אלדר, יפה, 1998) מצוי פרק על איחוד גרמניה, והמוטיב המרכזי בו הוא הכוח, העצמה והגדלות. איחוד גרמניה בידי ביסמארק מוצג כתכנון מדוקדק מראש שהיו בו שלבים מספר (סוגיה השנויה במחלוקת בהיסטוריוגרפיה של הרייך השני). השלב האחרון מכונה "הפתרון הגרמני הגדול" (שם, עמ' 33), מינוח שעלול להעלות אסוציאציה לנאציזם ולשואה.

לביסמארק מוצמד כל העת הכינוי "איש הברזל", "קאנצלר הברזל" ופעלו מסוכם במשפט הבא: "...ואמנם בשני אמצעים אלה – **בדם ובברזל** הוביל ביסמארק את העם הגרמני אל השלמת תכנית האיחוד וההרחבה. **איש הברזל** או **קאנצלר הברזל**, כך כינוהו בגרמניה ומחוצה לה, הצליח להקים צבא פרוסי **ממושמע ומאורגן להפליא, דרוך וצייתן**" (שם, עמ' 34). ההדגשות שלי). משפט זה כולל בתוכו מינוחים ואסוציאציות המובילים את הקורא למתוח קו ישיר "מביסמארק להיטלר".

גם הספר "המאה התשע עשרה – העולם של אתמול" (בן ברוך, 1998) שם את הדגש על מדיניותו הכוחנית של ביסמארק באיחוד גרמניה.

בפרק על גרמניה שלאחר האיחוד בספר "המאה ה-19 - העולם של אתמול", חוזרות על עצמן המילים המדגישות את כוחניותה של מדינה זו והקיסר וילהלם השני מכונה "כוחני" ו"שוחר מלחמה". לכך נוספו שני איורים המדגישים את רוחו המיליטנטית (בן ברוך, עמ' 165, 168). בסעיף העוסק במרוץ החימוש של המעצמות, רק גרמניה מוזכרת במפורש בשמה: "כל אחת מהן [ממעצמות אירופה] הקדישה סכומי עתק להגדלת הצבא והצי ולרכישת מערכות נשק חדשות והרסניות. גרמניה הגדילה את צבאה והפכה לחזקה שבמעצמות היבשתיות של אירופה. הצי שלה אף החל לסכן את מעמד הבכורה של בריטניה בים" (שם, עמ' 168).

בראשית הפרק על מלחמת העולם הראשונה מופיעות שתי תמונות (שם, עמ' 170-171) האחת מראה לתלמיד את החייל הגרמני גורר את בלגיה

בדמות ילדה חסרת אוניס, והכיתוב: "זכרו את בלגיה" מותיר את ההמשך לדמיונו של התלמיד. בתמונה השנייה נראים חיילים **גרמנים** (ההדגשה שלי) מלווים בפרחים יוצאים אל החזית בשמחה ובששון. הכתובית: "בכל המדינות יצאו המגויסים למלחמה בקיץ 1914 מלווים בצהלות שמחה. בגרמניה ברכו ההמונים על הכרזת המלחמה בשירת המנונים פטריוטיים". בעמוד הבא מופיעה תמונה של חיילים בשוחות, אשר עם סבלם עשוי התלמיד להזדהות, אלא שהפעם החיילים צרפתיים דווקא. האם בחירת תמונות אלה הייתה מקרית?

הספר "זמנים מודרניים" (בר-נביא, נווה, 1998-1999) מדגיש אף הוא את הרוח המיליטריסטית של גרמניה הקיסרית. בסעיף הקרוי "צביון הלאומיות באירופה משתנה" מתוארת הלאומיות הגרמנית לאחר האיחוד כנשענת על צבאיות, משמעת ומיתוסים לאומיים אנטי-דמוקרטיים, וזאת "אולי בשל העובדה שהיא אוחדה בכוח הנשק ע"י פרוסיה המיליטריסטית" (שם, עמ' 82).

עצמתה של גרמניה הוילהלמינית מומחשת הן בקריקטורה המתארת את אגרוף הברזל של הקיסר הן על ידי הבאת נתוני צבאה המתעצם: "גרמניה הגדילה את צבאה והפכה לחזקה שבמעצמות היבשתיות" (שם, עמ' 122). אשמת המלחמה של גרמניה נרמזת במקור המביא את דבריו של פרידריך פון ברנרדי שסבר ש"רק זמן קצר נותר עד שתתייצב בפנינו השאלה אם עלינו לאחוז בחרב כדי להגן על מעמדנו כמעצמה עולמית או שעלינו לוותר על עמדה זו כליל... אסור לנו לחכות עד שאויבינו ישלימו את התחמשותם" (שם, עמ' 119).

ואולם, כאשר המחברים באים לתאר את סבלם של הלוחמים בחפירות בזמן מלחמת העולם הראשונה, הם עושים זאת בצורה מאוזנת, תוך ציטוט תיאורים גם מן הצד הגרמני.

האמפתיה כלפי גרמניה המובסת באה לידי ביטוי גם בפרק על חוזי השלום: "בסופו של דבר חתמו הגרמנים על מה שהגדירו **במידה רבה של צדק כחווה שלום כפוי**" (שם, עמ' 143. ההדגשות שלי).

הספר "העולם והיהודים בדורות האחרונים", חלק א' 1870-1920 (דומקה, 1998) מציג גישה שונה לחלוטין מהספרים שנידונו עד כה. ההיסטוריה של גרמניה שזורה כל העת ובקפדנות רבה במסגרת הדיון

בתופעות כלל-אירופיות, והדבר בולט בשמות הפרקים הרלוונטיים לענייננו: פרק 6: "המעצמות הגדולות", פרק 10: "מעצמות ושיווי משקל", היוצרים את הרושם שלגרמניה אין "דרך מיוחדת". הסקירה על אודות הרייך השני כחלק בלתי נפרד ממעצמות אירופה (פרק 10) מבליטה מאוד את הפן החיובי שלו. מוזכרים מבנהו הפדרלי, זכות הבחירה הכללית לרייכסטאג לגברים מעל גיל 21 "דבר שעד אז לא היה כמוהו במעצמות הגדולות האחרות" (שם, עמ' 37), חשיבותו של הפרלמנט (הרייכסטאג) שהתקיימו בו הצבעות אי אמון שהפילו ממשלות וחקיקה סוציאלית נרחבת ומתקדמת ביזמת ביסמארק, "שאף הקדים בכך מדינות מתועשות כאנגליה וכצרפת" (שם, עמ' 38. ההדגשות שלי).

בדפי הסיכום לפרק מתואר הרייך השני בצורה מאוזנת, כמדינה בעלת סתירות: "מדינה שהמדע והתרבות שלה הם בבחינת מופת לעולם אך החברה שלה חולה במחלת המיליטריזם" (שם, עמ' 39).

במגמה לסתור את התזה "מביסמארק להיטלר" מובא בפרק 10 המקור של פרידריך פון ברנרדי המכנה את הגרמנים "אוהבי שלום מובהקים", "בעלי אופי נוח", "עם של סוחרים מלידה", שרוצים "שלא תופרע שלוות חיי הכלכלה שלהם" (שם, עמ' 67).

"המדיניות העולמית" של הקיסר וילהלם השני מוצגת כסטייה ממדיניות החוץ הזהירה של ביסמארק שהתרכזה ביבשת אירופה (ולא בכיבוש מושבות מעבר לים), ונועדה למנוע אפשרות למלחמת נקם מצד צרפת (שם, עמ' 69). הקיסר וילהלם השני, בניגוד לביסמארק, "נקט במדיניות שנעשתה ללא התחשבות ברגישויותיה של בריטניה ולא אחת גם כהתגרות גלויה" (שם, עמ' 69. הדגשה שלי).

בסוף הפרק מצוטטים אמנם דברי פון ברנרדי על הצורך של הגרמנים במלחמת מנע, אך הפרק מסתיים במשפט: "גם בצרפת, ברוסיה ובאנגליה היו מדינאים ואנשי ציבור שהאמינו כי מלחמה היא בלתי נמנעת וכי יש לשקול הקדמת יתרופה למכה" (שם, עמ' 72). לשון אחר, לא רק גרמניה חשבה במונחים מלחמתיים, ואולי אין להאשימה בפרוץ מלחמת העולם הראשונה? ואכן בפרק 34 מסירים המחברים לחלוטין מגרמניה את אשמת המלחמה.

כגורמים למלחמה העולמית מוזכרים: מערכת הבריתות בין המעצמות, מרוץ החימוש של כל המעצמות, הקולוניאליזם, הלאומיות בכלל ובבלקן בפרט (שם, עמ' 238).

האיזון בהתייחסות למעצמות שהשתתפו במלחמת העולם הראשונה בולט בציטוטים מדברי התעמולה שליוותה את המלחמה: הגרמנים אמרו "אוי לנו אם ינצח הברבריזם הרוסי" והצרפתים אמרו: "אוי לנו אם ינצחו הגרמנים האכזריים" (שם, עמ' 243). סדרה של הסכמים סודיים לסיפוחים טריטוריאליים – "מסמכים שהחילים לא הכירו" (שם) – שנחתמו בין כל המעצמות מובאת במטרה להבליט את האינטרסנטיות והציניות של כל הצדדים החתומים. גישה זו משמיטה אף היא את הקרקע מתחת לתזה "מביסמארק להיטלר" הרואה בגרמניה את ה"רע" התוקפן, ובמעצמות ההסכמה את ה"טוב" המתגונן.

הסדרי השלום ורפובליקת ווימאר

הסדרי השלום בתום מלחמת העולם הראשונה ורפובליקת ווימאר מוצגים בספרי הלימוד החדשים באור שונה מזה שבו הוצגו בספרים הישנים יותר. מחברי הספרים החדשים מבקרים, מי יותר ומי פחות, את הסדרי וורסאי, וחלקם אף מנסה ליצור באמצעות הטקסט והאיורים, כאחד אמפתיה של הקורא עם גרמניה המושפלת, בעיקר עקב הקשיחות שהפגינה ממשלת צרפת.

רפובליקת ווימאר, שתוארה בספרים הישנים כמסדרון המוליך למשטר הנאצי, מוצגת עתה כתקופה העומדת בפני עצמה, והדיון בה כולל גם אסכולות וזרמים חשובים בתולדות התרבות והאמנות.

בספר "עולם של תמורות" (יעקובי, 1999) מתואר חוזה וורסאי באופן שלילי וגרמניה מוצגת כקרוב: "[החוזה] הציג את גרמניה כאשמה בלעדית במלחמה וכפה עליה תנאים קשים. גרמניה נדרשה לשלם פיצויי מלחמה כבדים לצרפת ולבריטניה. חלקי ארץ נותקו ממנה והועברו למדינות אחרות... להגבלות השונות היו השלכות כלכליות קשות [הדגשה במקור] על גרמניה. מיליוני חיילים משוחררים חזרו לביתם והפכו למובטלים. היו שנזרקו לרחובות רעבים ללחם" (שם, עמ' 28. ההדגשות שלי).

הפרק השביעי בספר מוקדש למגמות חדשות באמנות, ועמוד שלם (עמ' 63) יוחד לאסכולת הבאוהאוס: "אתד הזרמים החשובים באדריכלות הוא

הבאוהאוס שנוצר בגרמניה. מייסדי זרם זה ביקשו לקרב בין האדריכלות כמעשה אמנות לתכנון ההנדסי של המבנים. השפעותיו של זרם בינלאומי זה ניכרות גם בארץ" (שם, עמ' 58).

נוסף על הבאוהאוס נזכר גם "האקספרסיוניזם שהתפתח בייחוד בגרמניה וביקש לתאר את זוועותיה של המלחמה ואת החברה המנוכרת". (שם)

גם הספר "מסע אל העבר" (טביביאן, 1999) טוען שהסכם וורסאי פגע בגאווה הלאומית של הגרמנים. ראוי לשים לב שהדין ברפובליקת ווימאר מופיע בפרק המכונה "דמוקרטיה במבחן", בסעיף הקרוי "הרפובליקה הווימארית - דמוקרטיה חדשה באירופה". לשון אחר, גרמניה הווימארית היא חלק מהדמוקרטיה המערבית, ואין לה "דרך מיוחדת". יתר על כן, בתחומים מסוימים כמו זכויות האדם והאזרח היא הייתה אף דמוקרטית יותר מאחיותיה הוותיקות. "החוקה [של ווימאר] גם העניקה שוויון פוליטי לנשים בניגוד לנהוג בצרפת ובבריטניה הדמוקרטיות הוותיקות" (שם, עמ' 15).

הגישה שגרמניה הווימארית הייתה קרובן של קשיחות צרפתית מומחשת על ידי הכתוביות של שתי תמונות, האחת – "חייל כיבוש צרפתי שומר על קרונות פחם בחבל הרוהר (1923)" (שם, עמ' 92) והשנייה – כרזה גרמנית האומרת: "הסירו את ידיכם מחבל הרוהר: אישה (המייצגת את צרפת), שולחת ידה (בחמדות) לבתי החרושת ברוהר" (שם).

לאסכולת הבאוהאוס מוקדש גם בספר זה עמוד שלם הכולל שתי תמונות והיא מתוארת כמקשרת בין החיים לבין האמנות. המחברים מציינים שהיטלר סגר את בית הספר כשעלה לשלטון כי "פתיחות לחידושים ופעילות המעודדת מחשבה חופשית – העקרונות שעליהם הושתתה השקפת העולם של הבאוהאוס, לא עלתה בקנה אחד עם האידיאולוגיה של המשטר החדש" (שם, עמ' 20).

הספר "המאה העשרים: על סף המחר" (נווה, 1999) דן ברפובליקת ווימאר בפרק הקרוי "דמוקרטיה בקשיים", המתייחס לכל ארצות הדמוקרטיה המערבית. הוא קובע כי התקופה בין שתי מלחמות העולם התאפיינה ב"היחלשות הדמוקרטיה והתרופפות אמונו של הציבור במנהיגיו... סיסמאות לאומיות קיצוניות היפנו את התסכול והאלימות כלפי הגורמים החלשים בחברה – מיעוטים לאומיים או דתיים (בהם היהודים). חולשות

ומשברים מציגים את הדמוקרטיה כמשטר חלש והססני ומעוררים כמיהה ליד חזקה. אנשים כוחניים וסמכותנים מצטיירים כמנהיגים המסוגלים להשיב לעמם את הכבוד ואת הביטחון, וכך אכן קרה בארצות רבות, בהן, איטליה וגרמניה" (שם, עמ' 8). המחבר נוטה כאן לגישה מכלילה ואולי אף לניסיון למצוא חוקיות בהיסטוריה. מכל מקום ברי שזוהי גישה הסותרת מניה וביה את תזת "הדרך המיוחדת" של גרמניה.

הגורם הכלכלי עובר כחוט השני במהלך הפרק, והוא הקובע, לדברי המחבר, את דרכה של רפובליקת ווימאר, לטוב ולרע. האמפתיה עם גרמניה הווימאית, הקרבן של המלחמה והמשברים הכלכליים, מגיעה לשיא באיור המתאר מובטל קטוע רגל המקבץ נדבות. בכיתוב לאיור נאמר: "אדם זה מובטל, נכה ממלחמת העולם הראשונה, נאלץ לקבץ נדבות ברחובות העיר הנובר שבגרמניה. נסו לתאר את תחושת הכעס והמרירות שלו. האם לדעתך יתמוך במשטר הדמוקרטי של רפובליקת ווימאר? מדוע?" (שם, עמ' 14). ספר לימוד המיועד לתלמידי החטיבה העליונה, "העולם והיהודים בדורות האחרונים" (חלק א'. דומקה, 1998), מבקר קשות את הסדרי השלום מנקודת מבט פרו-גרמנית. הדבר בולט לא רק בתוכן אלא גם בסגנון הדברים. בעלות הברית מתוארות כמבקשות "נקמה גדולה" (שם, עמ' 251). צרפת הייתה מעוניינת ב"פירוק גרמניה לגורמים" (שם, ההדגשות שלי). ולויד גיורגי, ראש ממשלת בריטניה, הבטיח לפני צאתו לוועידה, כי "ההונים (הגרמנים) ישלמו [פיצויים]" (שם). בניתוח חוזה וורסאי מודגש במיוחד הסעיף שהטיל על גרמניה את אשמת המלחמה והדרישה המוגזמת לפיצויים מומחשת על ידי קריקטורה המראה סוס עומד באוויר, המושך עגלה כבדה, ואינו יכול לנחות. הכיתוב אומר: "יתכן שמוטב שניתן לו להגיע אל הקרקע. הסוס מייצג את גרמניה, והמשא על העגלה את גובה הפיצויים" (שם, עמ' 254-255).

גם כאן הדיון בתקופת ווימאר הוא חלק מהפרק העוסק ב"ארצות הדמוקרטיה המערבית" (פרק 6). במהלכו ישנה השוואה כיצד התמודדו הדמוקרטיות המערביות, וגרמניה בכללן, עם המשברים הפוליטיים והכלכליים שלאחר המלחמה. מוסבר שהאספה הנבחרת כונסה דווקא בעיר ווימאר, מקום מושבם של סופרים ומשוררים כגייתה ושלר ושל המלחין ליסט וכדו', כדי להראות לעולם ש"גרמניה החדשה" אינה מיליטריסטית ושואפת כיבושים, אלא היא מדינה תרבותית ונאורה (שם, עמ' 49).

המחברים מדגישים שחוקת ווימאר הייתה מתקדמת ביותר בכל הנוגע לזכויות האזרח ולמחויבות הסוציאלית של המדינה כלפיו.

הביקורת של הכותבים על חוזה וורסאי בולטת גם בפרק הזה, וזאת שוב באמצעות אימוץ נקודת המבט הגרמנית: "וועידת השלום הנחיתה עליה [על גרמניה] שתי מהלומות [הדגשה שלי] כלכליות נוספות – תשלום פיצויים רבים, ושליטת שטחים בעלי פוטנציאל כלכלי גבוה. הגרמנים ראו בתנאי 'דיקטט (תכתוב) וורסאי', כפי שכינו את חוזה השלום, 'מעשה עוול' (שם, עמ' 50).

עליית המשטר הנאצי ומדיניותו

ספרי הלימוד החדשים נוטים להגדיר את המשטר הנאצי כסוג של משטר פשיסטי שצמח ברחבי אירופה בין שתי מלחמות העולם. לשון אחר, הנאציזם אינו תופעה ייחודית העומדת בפני עצמה, ויש לראותו כחלק מעליית משטרים סמכותיים הנותנים להמונים תחושה של סדר, ביטחון ושייכות בעידן מתועש ומנוכר.

בספר "עולם של תמורות" (לכיתות ט') נכתב כי "בגרמניה צמח הביטוי הקיצוני והאלים ביותר של הפשיזם אשר קיבל את השם נאציזם... כבן דמותו הפשיזם האיטלקי, צמח הנאציזם על רקע משברים כלכליים ופוליטיים בגרמניה" (שם, עמ' 23).

בהמשך (שם, עמ' 24) מתואר תהליך, ולפיו באיטליה קם המשטר הפשיסטי הראשון, ומשם התפשט הפשיזם למרכז אירופה ולמזרחה וכן לספרד. בסיכום, הדין במקורות צמיחתה של האידאולוגיה הפשיסטית, מוזכרת מלחמת העולם הראשונה שהביאה להתחזקות הלאומנות והאלימות ויצרה מצב כלכלי קשה שהביא לחיפוש פתרונות לא מקובלים. הסיבות ארוכות הטווח לעליית הפשיזם לסוגיו קשורות להתמודדות עם אתגרי המודרניות: הניכור, איבוד המשמעות לחיים. הפרק מסתיים בקביעה ש"משטרים בעלי אופי פשיסטי התקיימו בדרום אמריקה ובמקומות נוספים בעולם (גם אחרי מלחמת העולם השנייה)" (שם, עמ' 31). זוהי פריסה רחבת יריעה של המשטרים הפשיסטיים על פני כל המאה ה-20. הייחודיות הנאצית נעלמת כאן לחלוטין, והפשיזם/נאציזם מוצא אפילו מהקשר של התופעות והאירועים שהתרחשו באירופה בין שתי מלחמות העולם.

שני ספרים אחרים המיועדים לחטיבת הביניים מעלים את "התזה הטוטליטרית", ולפיה לכל המשטרים הטוטליטריים, מימין ומשמאל, יש מאפיינים דומים. כך, למשל, בספר "המאה העשרים: על סף המחר" קיים נספח הקרוי "תרבות טוטליטרית" והממחיש באמצעות תמונות וקרזות מברית המועצות, גרמניה הנאצית, איטליה הפשיסטית וספרד של פרנקו את יחסי המנהיג עם ההמון (שם, עמ' 72-73). ואילו בספר "מסע אל העבר" מובא נספח "מסדנת ההיסטוריון", העוסק בחינוך במשטרים טוטליטריים ובאמצעים שבהם מעוצב ה"אדם החדש".

גם הספר "העולם והיהודים בדורות האחרונים" יוצר זהות בין הפשיזם לנאציזם: "לפשיזם האיטלקי היו 'אחים' או 'צאצאים' בארצות אחרות... במקום אחד - בגרמניה, זכה הפשיזם [הדגשה שלי] להצלחה וגרר בעקבותיו תוצאות נוראות" (שם, עמ' 119).

כאשר נדרשים מחברי הספרים לדון בסיבות לעליית הנאציזם לשלטון, הם נוטים להתמקד בדרך כלל בגורמים הכלכליים, קרי המשבר הכלכלי הגדול שהגיע לגרמניה בראשית שנות השלושים וגרם לאבטלה המונית. גם כאשר מוזכרים המשברים הפרלמנטריים והפוליטיים של שלהי רפובליקת ווימאר, הרי הם מתוארים כתולדה של המשבר הכלכלי.

הספר "עולם של תמורות" מבליט עוד יותר את הדומיננטיות של הגורם הכלכלי: "המשטר הדמוקרטי (בגרמניה) קרס בשל המשבר הכלכלי... האבטלה הגואה השפיעה על מצב הרוח הלאומי והאישי כאחד. התחושה בקרב הציבור הייתה של אבדן שליטה, של פחד וחרדה מפני העתיד הלא צפוי... משבר זה היה בעיקרו משבר של אמון ואבדן תקווה, שבלעדיהם קשה היה להבטיח את יציבותה של דמוקרטיה צעירה. בתוך זמן קצר גברה התמיכה בפתרונות אנטי דמוקרטיים" (שם, עמ' 65; 69).

ספר אחר המיועד לחטיבת הביניים, "המאה העשרים: על סף המחר", מזכיר אמנם את מגוון הסיבות לעליית הנאציזם: משטר הטרור, האופי הצייתני של העם הגרמני, מערכת התעמולה היעילה, ואולם המחבר גורס כי "יש להתייחס להסברים אלה במידה מסויימת של ביקורת. לעומת זאת, חשיבות רבה יש לגורם הכלכלי: היטלר השאיר את הטיפול בכלכלה לאנשי מקצוע שהכינו תכניות רב-שנתיות, במטרה להגיע לעצמאות כלכלית ולצמיחה. אנשי העסקים והתעשייה נרתמו לביצוע תכניות אלה, וגרפו בתוך כך רווחים נאים, ומיליוני פועלים נהנו עתה מביטחון קיומי..."

התכניות העצומות לבניה ציבורית הצריכו הרבה ידיים עובדות וחיסלו את האבטלה... תהליך ההתחמשות המואץ נתן דחיפה לתעשייה הגרמנית. הציבור הגרמני נהנה עתה מסדר ובטחון כלכלי ולא התעניין יותר מדי במחיר הכבד בזכויות אדם ובחיי אדם" (שם, עמ' 71). במשפט האחרון, כלפי מה שהוא מתאר כחוסר הרגישות הפוליטית של הרוב הדומם, המוכן לקבל כל משטר שייתן לו רווחה כלכלית, מפעיל המחבר שיפוט ערכי. ביקורתו מודגשת ביתר שאת כאשר נידונה ההתנגדות, המועטה יחסית, למשטר הנאצי: "רק מעטים גילו התנגדות למשטר. לעומתם, נהנו רבים מההזדמנויות החדשות [הכלכליות] שפתח המשטר בפניהם. הרוב, כתמיד [הדגשה שלי] התעלם מן העוולות ומן הזוועות, ולעיתים אף ניסה להצדיקן" (שם, עמ' 70).

ראוי לשים לב כי גישה כזו סותרת את הייחודיות של המשטר הנאצי, ואולי אף של השואה, שכן היא מאשימה את ה"אדם הפשוט" באשר הוא בשיתוף פעולה עם משטרים אלימים ואכזריים המספקים לו נוחות חמרית. באשר למדיניות החוץ הנאצית בשנות ה-30, מוסכם על כל כותבי הספרים כי היא הייתה תוקפנית והובילה במישרין, שלב אחר שלב, לפרוץ מלחמת העולם השנייה. בד בבד הם מבקרים את מדיניות הפיוס ה"מוטעית" וה"סלחנית" של בריטניה וצרפת, שלא ידעה לעצור את היטלר בזמן המתאים, והובילה את ברית המועצות לכריתת חוזה אי-התקפה עמו.

גרמניה לאחר 1945

בספרי הלימוד החדשים, לעומת הישנים, ישנן התייחסויות להיסטוריה של גרמניה לאחר תום מלחמת העולם השנייה. ואולם, גם כאן גרמניה אינה עומדת בפני עצמה אלא היא חלק מהדמוקרטיה המערביות ומתהליך איחוד אירופה. הספר "עולם של תמורות" (יעקובי, 1999) מזכיר את גרמניה במסגרת פרק הקרוי: "מדינת הרווחה והקהילייה האירופית". לאחר הבהרת המושג "מדינת רווחה" נכתב שבשנות השמונים נבחרו מדינאים בעלי עמדות שמרניות יותר מקודמיהם כמו ריגן, תאציר וקוהל. אז החלו צמצומים בתקציבי הרווחה. לאחר מכן מוזכר קוהל יחד עם מיטראן, כיוזם של איחוד אירופי פוליטי ולא רק כלכלי (שם, עמ' 232). מדינאי גרמני חשוב נוסף, וילי בראנדט, מופיע כמושג. מצוין כי הוא היה מתנגד מובהק של המפלגה הנאצית וכי בהיותו קנצלר נקט מדיניות חוץ שהביאה להפשרה ב"מלחמה הקרה", ובעטייה אף זכה בפרס נובל לשלום (שם, עמ' 229).

הספר "מסע אל העבר" (טביביאן, 1999) יוצר אמפתיה עם גרמניה שלאחר 1945 באמצעות הדגשת החורבן וההרס שהיו מנת חלקה: "בעקבות המלחמה נגרם בגרמניה הרס עצום לתשתיות, מפעלי תעשייה חרבו, כבישים, מסילות ברזל וגשרים נהרסו. ערים בגרמניה היו לחורבות ואזרחים סבלו מרעב וממחסור" (שם, עמ' 238. ההדגשה במקור). להמחשה ויזואלית של ההרס מובאת תמונה הנושאת את הכיתוב: "הרס בדרזדן לאחר ההפצצות האוויריות של בעלות הברית" (שם, עמ' 191).

שני הספרים לחטיבה העליונה מפרטים כמובן יותר. הספר "זמנים מודרניים" (בר-נביא, נווה, 1998-1999) מאזכר את ה"נס הכלכלי" בגרמניה המערבית ואת תרומתה להקמת השוק המשותף, ואילו מזרח גרמניה מוזכרת בקשר למשברי ברלין והקמת החומה. בהמשך נידון גם כאן הגל השמרני של שנות השמונים במדינות המערב שמיוצג בגרמניה על ידי הלמוט קוהל. בכל הנוגע לאיחוד המחודש של גרמניה מוצגת עמדה חשדנית משאו: "האם 'איחוד הממון'... יוכל ליצור בסיס לתודעה משותפת חדשה או שמא יש לפתח מורשת משותפת חדשה על בסיס תודעה היסטורית לאומית? ניסיון כזה עלול להעלות מקברה את רוח הרפאים הלאומנית ולהחריף מגמות אנטי-דמוקרטיות במדינה" (שם, עמ' 313). בסיים יש אזהרה מפני תנועות נאו-נאציות שאף כי הן נתפסות עדיין כתופעות שוליים הרי "מציאות כלכלית קודרת מרחיבה את שורותיהן ומידה של הסכמה בשתיקה מצד האזרח הממוצע מונעת מאבק של ממש לביעור הנגע הנאצי" (שם).

מובאה זו מעלה שוב את חשיבות הגורם הכלכלי בהתפתחויות היסטוריות ואת הביקורת על האזרח הממוצע באשר הוא, הפועל בזירה הפוליטית על פי רווחתו החומרית.

הספר "העולם והיהודים בדורות האחרונים" (דומקה, 1998) אף הוא דן בגרמניה בהקשר של איחוד אירופה. אך הוא מוסיף היבט נוסף – הסכם השילומים. המחברים מפרטים אמנם את הנימוקים בעד ההסכם ונגדו (פרק 40), אך אין הם מסתירים את דעתם המחייבת את חתימת ההסכם: "הסכם השילומים, על אף הקושי המוסרי, היה בעתו. הסכם זה היה מן הגורמים החשובים שחילצו את ישראל מן המצוקה הכלכלית הקשה שבה הייתה נתונה מאז מלחמת העצמאות. ההסכם אף היה פתח לקשר מועיל עם גרמניה המערבית שהלכה ותפסה מקום חשוב במערכת הפרו-מערבית העולמית של שנות החמישים והשישים... באוגוסט 1965 הגיע השגריר

הגרמני הראשון לישראל. הפגנות סוערות קידמו את פניו. דומה היה כי מדובר במחאה טבעית, אך לא כזו היכולה למנוע יחסים מלאים בין גרמניה האחרת לבין ישראל..." (שם, עמ' 300. ההדגשה שלי).

סיכום

לאחרונה ניטש בישראל ויכוח נוקב על השאלה: האם מחברי ספרי הלימוד החדשים בהיסטוריה נוקטים עמדות פוסט ציוניות ברוח דברי ה"היסטוריונים החדשים" המזדהות עם הטענות הפלשתינאיות ומחלישים בכך את טענות היסוד של הציונות ואת החינוך הציוני? (חזוני, פוליסר, אורן, 2000 וסדרת מאמרים בעיתון "הארץ", ספטמבר-אוקטובר 2000). מן העבר השני קובע גור-זאב, חוקר העוסק בקשר שבין חינוך לפוסט מודרניזם, כי "הרטוריקה של החינוך הממלכתי הממסדי לא עודכנה למציאות בתר-תעשייתית או פוסט מודרנית" (גור-זאב, 1999, עמ' 59). עוד הוא מוסיף כי "גם כאשר מחברי ספרי הלימוד מנסים להיות אובייקטיביים וקיימת מצדם מוכנות להציג נושאים ערכיים לשיפוטם העצמאי של התלמידים והמורים, עדיין הערכים הציוניים המרכזיים מהווים את המרכז היחיד שעליו מבוססים התיאור וההערכה ההיסטוריים" (שם, עמ' 73).

בדיקת הדימוי של ההיסטוריה הגרמנית בספרי הלימוד החדשים מעלה כי האמת מצויה אי שם באמצע. אחד המאפיינים המרכזיים של הנרטיב ההיסטורי המצוי בהם הוא האוניברסליזציה הנוטה לזהות בהיסטוריה תבניות גדולות במרחב ובזמן, המשותפות לבני החברה האנושית. כך למשל גרמניה הקיסרית היא אחת המעצמות האירופיות הגדולות; רפובליקת ווימאר היא חלק מהדמוקרטיות המערביות; הנאציזם הוא סוג של פשיזם או של משטר טוטליטארי וגרמניה שלאחר 1945 היא חלק מהאיחוד האירופי. ההתמקדות בהיסטוריה חברתית-כלכלית, בחיי יום-יום, בתרבות ובאמנות מעצימה עוד יותר את הנטייה ל"אוניברסליזציה" ול"גלובליזציה" של התהליכים ההיסטוריים. יצוין כי גישה זו בולטת בעיקר בכתיבתם של אנשי האקדמיה (צימרמן, נווה, בר-נביא, יעקובי), ומבחינה זאת, "הספרים מעודכנים למציאות הבתר-תעשייתית" (בלשונו של גור-זאב). אנשים אלה אינם נרתעים משיפוטם ערכיים, מהכללות גורפות ומהעדפת האוניברסלי על פני הפרטיקולרי. לעומת זאת, הגישה הטוענת לקיומה של "דרך מיוחדת" בהיסטוריה הגרמנית - "מביסמארק להיטלר" - כמעט נעלמה מספרי הלימוד החדשים. הפן החיובי בתולדות גרמניה המודרנית קיים אפילו בפרקים העוסקים ברייך השני והוא מועצם מאוד בתיאור

רפובליקת ווימאר: הדמוקרטיה וכיבוד זכויות האדם והאזרח, פיתוח התרבות והאמנות והצגת גרמניה כקרבן של הקשיחות הצרפתית וכמדינה הנאלצת להתמודד עם משברים פוליטיים וכלכליים קשים מנשוא. המשטר הנאצי מתואר כאמור כחלק מהתופעה הפשיסטית או הטוטליטרית, וספרי הלימוד מתמקדים בשאלה: מהם יחסי הגומלין בין ה"אדם הקטן", "האיש ברחוב", "האזרח הממוצע" לבין המשטר הטוטליטרי באשר הוא, ומהם הצרכים והבעיות של בני האדם בעידן הבתר-תעשייתי שהולידו משטרים כאלה?

המשטר הנאצי ומדיניותו מוצגים כמובן באופן שלילי. אך זאת, גם כן כמעין תופעה אוניברסלית העלולה לחזור על עצמה בכל ארץ בנסיבות משבריות מתאימות אם "האזרח הממוצע" לא יתעורר מאדישותו ומרווחתו החומרית לנוכח הקצנה לאומנית ושנאת זרים.

ניתן לשער כי עידן "הכפר הגלובאלי הקטן" והפוסט מודרניזם השפיעו הן על דעיכת תזת ה"דרך המיוחדת" של גרמניה בהיסטוריה הן על דעיכת התיאור ה"פוזיטיביסטי" של ההיסטוריה והמרתו בהעמדת נושאים ערכיים ואידאולוגיים לשיפוט ולשיקול הדעת העצמאי של המורים והתלמידים.

ביבליוגרפיה

- אלדר, צ', יפה, ל' (1991) תולדות ישראל והעמים, האגף לתכניות לימודים, ירושלים.
- בן ברוך, ב' (1998) המאה התשע עשרה – העולם של אתמול, ספרי תל-אביב, תל-אביב.
- בר נביא, א', נווה א' (1998-1999) זמנים מודרניים (א'+ב'), ספרי תל-אביב, תל-אביב.
- גור-זאב, א' (1999) פילוסופיה, פוליטיקה וחינוך בישראל, אוניברסיטת חיפה+זמורה-ביתן, תל-אביב.
- דומקה, א' (עורך) (1998) העולם והיהודים בדורות האחרונים, (חלק א'+ב'), מרכז שז"ר, ירושלים.
- חזוני, י', פוליסר ד', אורן מ' (2000) המהפכה השקטה בהוראת תולדות הציונות: מחקר השוואתי על ספרי הלימוד של משרד החינוך בנושא המאה העשרים (כיתה ט'), מרכז שלם, ספטמבר.
- טביביאן, ק' (עורכת) (1999) מסע אל העבר: המאה העשרים בזכות החירות, מט"ח (המרכז לטכנולוגיה חינוכית), תל-אביב.
- יעקובי, ד' (עורכת) (1999) עולם של תמורות, האגף לתכניות לימודים + מעלות, ירושלים.
- ליפשיץ, מ' (1987) תולדות העמים בזמן החדש, 1914-1985, אור ועם, תל-אביב.
- משרד החינוך, התרבות והספורט (תשנ"ה) תכנית הלימודים בהיסטוריה לכיתות ו'-ט' בחינוך הממלכתי, ירושלים (מהדורה שנייה מתוקנת: תשנ"ח).
- נווה א', (1999) המאה העשרים: על סף המחר, ספרי תל-אביב, תל-אביב.
- שחר, ד' (1992) עולם במבוכ: פרקים בתולדות המאה העשרים, עידן, רחובות.